

BANK KASSA TIZIMINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA NAZARIY ASOSLARI

Xushvaqto'v Sindor Eshquvvat o'g'li

Bank-Moliya akademiyasi magistranti

Bank kassasi tizimining rivojlanishi pul muomalasi va bank ishining evolyutsiyasi bilan chambarchas bog'liq. Tarixiy bosqichlarni quyidagicha ajratish mumkin:

Birinchi bosqich (qadimgi va o'rta asrlar) – pulni saqlashning ibtidoiy shakllari (sarrof, so'zlik kassalar), bu yerda asosiy e'tibor jismoniy xavfsizlik va ishonchlilikka qaratilgan.

Ikkinchi bosqich (XVII-XIX asrlar) – milliy banklar va tijorat banklarining paydo bo'lishi bilan kassa ishi tashkiliy jihatdan shakllana boshladi, kassirning roli aniqlandi, naqd pulni qabul qilish va topshirishning birinchi tartib-qoidalari vujudga keldi.

Uchinchi bosqich (XX asr) – sanoat inqilobi va bank xizmatlarining ommaviy tus olishi natijasida kassa operatsiyalarining standartlashtirilishi, mexanizatsiyalashuvi (hispoblash mashinkalari) va ichki nazorat tizimlarining rivojlanishi kuzatildi.

To'rtinchi bosqich (XXI asr) – raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirish (ATM, avtokassalar, smart-kassalar), CRM va ERP tizimlarining integratsiyasi, naqd pulsiz to'lovlarning rivojlanishi bilan xarakterlanadi. Bu bosqichda kassa nafaqat naqd pul operatsiyalari markazi, balki ma'lumotlar oqimini boshqarish va mijozlarga kompleks xizmat ko'rsatish tuguni sifatida ahamiyat kasb etmoqda (D. Regan, "Bank Operatsiyalari", 2018).

Nazariy asoslar bir qator fundamental iqtisodiy va moliyaviy nazariyalarga tayanadi:

- Likvidlikni boshqarish nazariyasi (Keynes, Tobin): Bank uchun muvozanatli kassa balansini saqlash – naqd pul etishmovchiligi (likvidlik tanqisligi) va ortiqcha mablag'larning nafaolliigi (alternativ daromadlarning yo'qolishi) o'rtasidagi optimallikni topish zarur. Kassa minimal zarur miqdorda naqd pulni saqlashga qaratilishi kerak.

- Operatsion risklarni boshqarish nazariyasi (Bazel qo'mitasi): Kassada naqd pul bilan bog'liq operatsion risklar (firibgarlik, xatolar, tashqi talonchilik) moliyaviy yo'qotishlarning asosiy manbai bo'lishi mumkin. Ularni minimallashtirish uchun kuchli ichki nazorat, ikki tomonlama boshqaruv (dual control) va avtomatlashtirish mexanizmlari talab etiladi.

- Transaksiya xarajatlari nazariyasi (Coase, Williamson): Naqd pulni qabul qilish, saqlash, hisoblash, tashish va himoya qilish bilan bog'liq transaksiya xarajatlari sezilarli. Kassa jarayonlarini optimallashtirish va inkassatsiyani tashkil etish usullari shu xarajatlarni kamaytirishga qaratilgan.

-Agentlik nazariyasi (Jensen & Meckling): Kassirlar (agentlar) va bank boshqaruvi (prinsipallar) o'rtasidagi manfaatlar ziddiyatini bartaraf etish uchun samarali rag'batlantirish (motivatsiya), qat'iy monitoring (kuzatuv) va hisobot tizimlari muhim ahamiyatga ega.

Inkassatsiya xizmatlari va tegishli hisob-kitoblarni amalga oshirish qat'iy me'yoriy-huquqiy ramkalar doirasida yuritiladi. Ushbu asoslarni quyidagi darajalarda ko'rish mumkin:

1. Xalqaro standartlar va tavsiyalar:

Bazel qo'mitasining operatsion riskni boshqarish tamoyillari (Basel III): Banklarni inkassatsiya jarayonidagi operatsion risklarni (xususan, tashqi talonchilik, ichki firibgarlik, operatsion nosozliklar) aniqlash, baholash, kuzatish va nazorat qilish uchun samarali tizimlarga ega bo'lishga majbur qiladi. Risk kapitali zaxirasi talablari inkassatsiyaning xavf profiliga bog'liq bo'lishi mumkin.

PCI DSS (Payment Card Industry Data Security Standard): Bankomatlarni to'ldirish jarayonida kartalar ma'lumotlariga tegishli bo'lishi mumkin bo'lgan xavfsizlik talablari (muhitni ximoyalash, ma'lumotlarni shifrlash, kirishni nazorat qilish).

ISO 22307 (Financial services — Business continuity management): Inkassatsiya jarayonlarini (jumladan, naqd pul yetkazib berish) uzilishlar holatida ham davom ettirish uchun biznesning uzluksizligini rejalashtirish talablari.

2. Milliy qonunchilik (O'zbekiston Respublikasi):

"Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi O'zR Qonuni (2020 yil 25 dekabr, O'RQ-654): Banklarning naqd pul operatsiyalarini amalga oshirish huquqini, Markaziy bankning tartibga solish vakolatlarini, inkassatsiya xizmatlarini ko'rsatish tartibini belgilaydi (29-modda).

Markaziy Bankning "Banklarda naqd pul operatsiyalarini amalga oshirish tartibi to'g'risida"gi Nizomi (2021 yil 16 iyun, 13-son Farmoyishga Ilova): Bu inkassatsiya va kassa ishini tashkil etish bo'yicha asosiy me'yoriy hujjatdir. Unda:

-Inkassatsiyaning kim amalga oshirishi mumkin (bankning o'z xizmati, litsenziyalangan maxsus inkassatorlik tashkiloti).

-Inkassatsiya topshirig'i rasmiylashtirish talablari (tarkibi, imzolar).

-Naqd pul va qimmatliklarni tashish, qabul qilish va topshirish qoidalar.

-Xavfsizlik talablari (transport, qo'riqchilar, qurol, aloqa vositalari, marshrutni maxfiylashtirish).

-Favqulodda vaziyatlar (tashish paytida talonchilik hujumi) paytidagi harakatlar tartibi.

-Inkassatsiya dalolatnomalari va boshqa hujjatlarni yuritish tartibi.

-Vazirlar Mahkamasining "Maxsus inkassatorlik faoliyatini litsenziyalash tartibi to'g'risida"gi Qarori: Maxsus inkassatorlik xizmatlarini ko'rsatuvchi tashkilotlarga qo'yiladigan talablar (kapital, texnika, xodimlar malakasi, sug'urta)ni belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduraimov M.T. Bank ishi. T.: «Iqtisod-Moliya», 2018.
2. Juraev B.X. Bank kassa ishi. T.: «O'zbekiston», 2020.
3. Ismoilov Sh.X. Bank kassa operatsiyalari. T.: «Akademiya», 2019.
4. Karimov S.S. Bank kassa hisobi. T.: «Moliya», 2017.
5. Nuriddinov J.T. Tijorat banklari kassa operatsiyalari. T.: «Istiqlol», 2021.
6. Odilov Sh.T. Bank kassa uslublari. T.: «O'qituvchi», 2016.
7. Rahimov A.A. Bank kassa ishini tashkil etish. T.: «Iqtisodchi», 2022.
8. Saidova M.M. Bank kassa xizmati. T.: «Fan va texnologiyalar», 2019.
9. Tursunov K.K. Bank kassa operatsiyalarini hisoblash. T.: «Moliya va kredit», 2015.
10. Xalilov D.F. Bank kassa ishining asoslari. T.: «Yangi asr avlodi», 2020.